

UZ SUSRET JURJA KRIŽANIĆA I PROTOPOP-AVAKUMA

(O tristotoj godišnjici)

Dr Ivan Golub

Ispitujući Križanićeve spise naišao sam na retke u kojima autor ističe da je sreo u Tobolsku Protopopa Avakuma.¹ To me potaklo da poblizje upoznam Avakuma. O Avakumu se mnogo pisalo i sam je mnogo pisao. Križanićev i Avakumov život odvijali su se u istom vremenu, a dijelom i na istom prostoru. Tri godine nakon što je Juraj Križanić u Karlovačkom kraju u Hrvatskoj ugledao svijet rodio se — godine 1621 — u Grigorovu u Rusiji Avakum Petrovič. Godine 1644. bio je Avakum rukopoložen, upravo dvije godine nakon što je Križanić u Rimu zaređen za svećenika. Iste 1647. godine dolaze, neovisno jedan od drugoga, Avakum i Križanić u Moskvu. Obojica tamnuju u Sibiriji. Životni putovi ove dvojice križali su se zimi od 1663. na 1664. u glavnom gradu Sibirije Tobolsku. Godine 1683. umro je Križanić pod Bečom, upravo godinu dana nakon što je Avakum završio život u Sibiriji. Značajna dvojica su orala na istoj njivi ruske povijesti. Zaorali su duboku brazdu. Stoga držim da će upravo sada — kad se navršila tristota godišnjica njihovog susreta — biti korisno sjetiti se njihova vremena, njihovih sudbina i u nizu asocijacija usporediti ono što ih je u borbi za ideale vezivalo i dijelilo.

Otkako su Tataři u trinaestom stoljeću ognjem i mačem opustošili ruske kneževine, nisu ih više prestajali pustošiti dankom. Tek pod konac petnaestoga stoljeća oslobodit će se danka najistaknutija među ruskim kneževinama, nadkneževina Moskovska. Veliki knezovi Moskovski smatrat će se suverenima svih ruskih zemalja, koje će se jedna za drugom otimati Tatarskom jarmu. Ivan Vasiljevič, nazvan Grozni, utvrdit će carski naslov što su ga sebi već njegovi predšasnici uzeli. Ivanovi će međutim nasljednici borbama o prijesto uzdrmati ono što je Ivan utvrdio. Razdoblje dinastijskih borbi koje povijest bilježi kao »smutnoe vremja«, završit se s dolaskom dinastije Romanovih na Moskovski prijesto 1613. godine. Rane što ih je »smutnoe vremja« zadalo građanskom i crkvenom životu Rusije vidaju Mihael Teodorovič Romanov, prvi car iz doma Romanovih — s carskoga, a njegov otac Teodor Nikitič Romanov, koji, kao patrijarh, uze sebi ime Filaret — s patrijarškoga prijestolja. Mihael i Filaret su, da tako rečem, pružili prvu pomoć Rusiji. Na caru Alekseju,² Mihaelovu sinu, Filaretovu unuku, bilo je da dade Rusiji ustrojstvo. Križanić je proniknuo u to stanje Rusije.

»Sie bo tvoe preslavnoe carstvo — piše Križanić caru Alekseju — est' v nynešnjem veku na zemnom krugu naisvežee, il'ti ot vsech nam poznanych kralestov novee: i buduč' sice ne staro, ešče nest' moglo byt' tako vsjakim dobrym zakonostavijem ustroeno ili ukrepleno, daby ne potrebuvalo tvoego izrjadneego prizora, i promysla i popravy. Tako da čto Rimskom carstvu bjaše osnovatel' Juliuš, to semu Ruskomu est' začalnik car' Ivan Vasilevič. A čto

1. JURIJ KRIZANIĆ, *Sobranie Sočinenij*, III, Moskva 1892, str. 128.

2. Aleksej Mihailovič Romanov je rođen 1629, naslijedio oca na carskom prijestolju 1645, umro 1676. godine.

onomu bjaše mnogochval'nyj car' Avgust, i Trajan i Konstantin: to semu Ruskomu byt' možeš' i esi ty presil'nyj Carju, Zakonostavec, Ustroitel' i Ukrepitel'«. ³

Rusko je društvo bilo u većem ili manjem stupnju svjesno da se Rusija mora iznutra izgraditi i poprimiti obličje s kojim će izići među narode, no nije bilo suglasno u tome kako da se ta izgradnja ostvari. Ispoljila su se, kako opaža poznavalac ruskog XVII stoljeća Pierre Pascal, ⁴ dva pravca: jedan intelektualističko-aristokratski, drugi spontano popularan. Intelektualističko usmjerenje išlo je za tim da se vanjskim mjerama ustroje država i crkva, da se jasno odrede granice između duhovne i svjetovne vlasti što su se bile zamele u vrijeme Mihaela i Filareta Romanovih, kada je otac bio patrijarh, a sin car. Spontano pak usmjerenje, zazirući od čisto vanjskih reformističkih mjera, išlo je za tim da se nutarnjim produblјivanjem čudorednog i vjerskog života srede teške prilike. Dva se usmjerenja neće međusobno upotpuniti, već će se teško sraziti.

Pobornik intelektualističkog usmjerenja na državnom polju bio je, ministar vanjskih poslova Ordyn-Naščokin. ⁵ Utjecajni ovaj čovjek je, rekao bih, već po naravi svog položaja stajao na vratima Rusije i puštao Evropu u Rusiju i Rusiju u Evropu.

Na crkvenom polju je pobornikom intelektualističkog usmjerenja bio patrijarh Nikon. ⁶ Tek izabran za patrijarha, Nikon neće primiti posvećenja dok car i vodeće plemstvo ne prisegnu poslušnost svetim kanonima. Bila je to uvertira, a da nitko toga nije bio svijestan, u dramu, da ne rečem tragediju, koju će odigrati patrijarh i car, u koju će ući Protopop Avakum, izvan koje neće biti Juraj Križanić.

Nikon je nastojao pitanje odnosa između svjetovne i duhovne vlasti riješiti ne teoretskim raspravljanjem nego praktičnim postupcima. Držeći da je duhovna vlast nad svjetovnom, Nikon, kao nosilac duhovne vlasti, vladao se superiorno prema nosiocima svjetovne vlasti. Sukob je bio neizbježiv. Car će Aleksej, koji je uostalom predložio Nikona za patrijarha, svojom naklonošću spriječiti da do sukoba ne dođe tako brzo.

U vidu obnove crkvenoga života dao se Nikon na liturgijske reforme. Grčka liturgija mu je bila normom. Da bi postigao istovetnost između ruske

3. [JURAJ KRIŽANIĆ], *Russkoe Gosudarstvo v polovine XVII veka, Rukopis vremen carja Alekseja Michailoviča. Otkryl i izdal P. Bezsonov, svezak II.*, str. 4. — U transkribiranju ruskih tekstova držim se normi međunarodne transkripcije.

4. Aludirajući na »smutnoe vremja« piše Pascal: »La catastrophe matérielle et morale vivement ressentie par toute la nation engendre un appétit de réformes. Mais les aspirations sont diverses: d'une part, un besoin d'ordre extérieur, dans l'Eglise comme dans l'État...; de l'autre, un effort vers la perfection intérieur, morale et religieuse. De là une première tendance plus intellectuelle, plus dépendante du savoir, des influences étrangères, du pouvoir; une seconde plus populaire, plus spontanée, plus étroitement russe, et même provinciale« (PASCAL PIERRE, *Avakum et les débuts du Raskol, La crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Paris 1938, str. XV—XVI).

5. Afanasij Lavrentevič Ordyn-Naščokin, rođen je 1605. godine. Radi na diplomatskom polju od 1642. do 1671. godine, kada se, napustivši političku djelatnost, povuče u Krypecki samostan uzevši ime Antun. Umro je 1681. godine. Kao ministar vanjskih poslova pogodio je uspostavljanju kulturnih i trgovačkih veza između Rusije i Evrope. Glavno političko djelo Ordyn-Naščokina jest sklapanje **Andrusovskoga mira** u siječnju 1667. godine. Time je završen rat što su ga za Ukrajinu vodila od 1654. godine Rusija i Poljska.

6. Nikita Minič Nikon rodio se iste godine (1605) koje i Ordyn-Naščokin. Umro je također iste godine (1681) koje i Ordyn-Naščokin. Nikon je postao 1649. godine Novgorodskim metropolitom, a **već** 1652. posta Moskovskim patrijarhom.

i grčke liturgije, dirnuo je Nikon u neke, naoko neznatne, no tradicijom posvećene vlastitosti ruskog bogoslužja. Odredio je npr. da se znak križa ne pravi više s dva, već, prema grčkom uzoru, s tri prsta; da se kod bogoslužnih obreda mjesto trostrukoga pjeva četverostruki »aliluja«; u bogoslužnim pak knjigama, da se ime Isusovo ne piše više »Isus«, već »Iisus«. Time je izazvao oštru oporbu. Među prosvjednicima bio je protopop Avakum Petrovič. Godina prosvjeda: 1653. ostat će, može se reći, zabilježena kao godina rođenja raskola u Ruskoj crkvi, nazvanog »starovjerstvo« odnosno »staroobrdjadčestvo«. Kakvim je žarom Nikon provodio reforme, takvom je oštrinom progono protivnike reformi. Avakuma je izagnao u daleku Sibiriju. Umio se koristiti carevom naklonošću. Nije ga zabrinjavao sve veći broj protivnika. Smatrao je, izgleda, dostatnim carevo prijateljstvo. Nikonovi su međutim protivnici konačno uspjeli uvjeriti cara Alekseja da patrijarh ugrožava supremaciju cara. Ohladilo je prijateljstvo što je vezivalo cara i patrijarha. Počeli su izbijati sukobi. Ogorčeni Nikon 19. srpnja 1658. skinu znakove patrijarške časti i ostentativno se povuče u Voskresenski samostan. Računao je, izgleda, da će ga onaj Aleksej Mihailovič koji ga je bio pozvao da dođe na patrijarški prijesto sada pozvati da se na taj prijesto vrati. Kao što je Nikon onda, kao uvjet da primi patrijarško posvećenje, tražio da car s vodećim plemstvom obeća poslušnost svetim kanonima, tako je — nije isključeno — sada kanio povratak na patrijaršku stolicu uvjetovati time da car i plemstvo obnove prisegu poslušnosti. No car nije zvao Nikona da se vrati. Tako je Nikon uzalud čekao u Voskresenskom samostanu svoje »voskresenie« — uskrsnuće.

Kao što je nekoć rasla prisnost što je vezala cara i patrijarha tako je sada rasla napetost što ih je sve više i više rastavljala. Godine 1659, upravo kad je napetost između Nikona i Alekseja dosizala vrhunac, dolazi Križanić u Moskvu. Pronicav, Križanić je sigurno brzo prodro u zbivanja što su tresla prijestoljnicom Rusije, i zauzeo prema njima stav. Složenost situacije naglaga je svima oprez u ispoljavanju svoga stava. Budući da još nije bilo razlučeno Nikonovo djelo od Nikonove osobe, pokazati se pristašom reformi što su potekle od Nikona moglo je značiti pristajati uz patrijarha, a pristajati uz patrijarha značilo je protiviti se caru. Kolikogod je izgledalo najmudrijim šutjeti, nije — čini se — svakomu bilo dano da šuti. Nije isključeno ni da se nastojalo doznati mišljenje zapaženijih stranaca koji su se u ovom lomnom periodu nalazili u prijestoljnici. A Križanić je bio takav stranac.⁷

Križanić spominje da mu je neki gospodin — ne imenuje ga — postavio pitanje o nekoj stvari — ne kaže o kojoj — i da ga je odgovor na taj upit stajao izгона u Sibiriju.⁸ Nije isključeno, kako se već Jagić domišljao,⁹ da je

7. Prvi puta je Križanić došao u Moskvu 25. listopada 1647, no već 19. prosinca iste godine ostavio je rusku prijestoljnicu. Došavši drugi puta u Moskvu — 1659 — Križanić je bio od vlasti preslušan. Nije isključeno, da se je pretstavio vlastima pod pseudonimom Jurij Ivanov Biliš zato, da se ne otkrije da je on onaj svećenik što je pred 11 godina bio s Poljskim poslanstvom u prijestoljnici. Križaniću je moralo biti stalo do toga da se ne otkrije da je on bio u onom Poljskom poslanstvu. Kad bi se to bilo otkrilo, Križanića bi se smatralo uhiđom, jer su u to vrijeme Rusi i Poljaci međusobno ratovali.

8. »Neki bo Gospodin — piše Križanić — menja ob nekoem dele sprosil: i kogda ja mislit najlutće otveščat', i iz čistoga (:vest Christos:) serdca poleznu reč proiznesti, togda za moe grechy slučilosja mne pogrešit', i otveščat' nekoie glupo slovo. Iz kotorogo slova on Gospodin na menja sumnju zavzjal: a čaju čto on ob moem prežnem radenju nevedal. I za to slovo ja silke 15 let dovol'no bednosti i muky preterpel« (S. A. BELOKUROV, *Iz duhovnoj žitni Moskovskogo obščestva XVII v.*, Moskva 1902, str. 177).

9. JAGIĆ VATROSLAV, *Život i rad Jurja Križanića, O tristogodišnjici njegova rođenja*, Knjiga 28. serije: Djela Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1917, str. 127.

Križanić bio upitan o stvari Nikona. Sto je Križanić, po svome osvjedočenju, mogao reći o Nikonu? Nema doduše izvora koji bi pružali izravni odgovor, no postoje raniji i kasniji dokumenti, iz kojih se, neizravno, s dosta sigurnosti može zaključiti što je Križanić mogao držati o Nikonu kobne 1660. godine, u kojoj se desio onaj tragični dijalog između zagonetnoga gospodina i njega.

Ima jedan dokumenat, napisan prije, pače davno prije kobne 1660. godine, u kome Križanić govori o ispravljanju ruskih crkvenih knjiga. U »Noti«¹⁰ što ju je još kao Rimski đak predao tajniku Sv. Zbora za širenje vjere, Križanić kaže da je u vidu ostvarenja crkvenog jedinstva potrebno da se Rusima razotkrije kako su od Grka prevareni i da se, ukoliko je potrebno, isprave njihove vjerske knjige.¹¹ Spreman je sudjelovati u ispravljanju knjiga i za to se pripravlja. Nota je pak program, koji će Križanić sa zapanjujućom ustrajnošću nastojati provesti u životu.¹² Došavši 1659. u Moskvu Križanić je upoznao Nikonov rad oko ispravljanja crkvenih knjiga i, držim, ocjenio ga kao doprinos utiranju puta crkvenom sjedinjenju u Rusiji. U djelima, pisanim u progonstvu, Križanić je ispoljio taj stav. U knjizi »Tolkovanie istoričeskikh proročestv«¹³ nižući čimbenike, koji su doprinijeli da se može pristupiti ostvarivanju crkvenog sjedinjenja, Križanić na trećem mjestu spominje Nikonov rad na ispravljanju knjiga:

»Tretja k potrebnomu prizoru pričina jest: ježe svetijšy patrijarch Nikon obličil jest v kn'igach neizpravnost: i načal byl izpravu ot men'sich i poverchovnich veščej.«¹⁴

I u djelu »Obličenje na Solovečskuju čelebitnu«¹⁵ Križanić uzimlje pro-

10. Deset listova što ih je Križanić ispisao 1641. godine i predao Franji Ingoli-u, tajniku Zbora za širenje vjere, poznato je u literaturi o Križaniću pod nazivom »promemoria«. Koptija, koju je Pavao Pierling pronašao nije imala naslova, što ga ima original, koji je isti Pierling našao, iza kako je već objavio tekst kopije (u: Belokurov, Iz duhovnoj žizni, nav. djelo, Priloženija). A jer Pierling nije objavio i original, naslov spisa, koji se nalazi u originalu, ostao je nepoznat. Naslov je, što ga je Križanić sam stavio: »Della Missione in Moscovia«. Na početku samog teksta Križanić označuje karakter spisa nazivajući ga »nota« (ARHIV SV. ZBORA ZA ŠIRENJE VJERE, Scritture originali riferite nelle Congregazioni generali, vol. 338, ff. 533). — Citate iz Note donosim ne iz objavljene kopije već iz neobjavljenog izvornika, jer kopija se ne podudara posvema s izvornikom.

11. »Mà quello che è necessario alla salute de' Moschi, piše Križanić, è solamente il mostrarli l'inganno di Greci: e rivedere quelle loro versioni, e correggerle se ne havranno bisogno. Il qual negotio sopravanzando forse le forze d'un homo, richiederrebbe ò molti traslatori, overo molti revisori d'un solo. E perciò io mi sforzo solamente di rendermi tanto mediocre nelle letture Greche, e tanto sufficiente nel parlar Moscovito, ch'io possa accorgermi di qualche più grosso errore, e darlo ad intendere a' Moschi facendogli solamente qualche commentario sopra la loro versione. . . E sono d'opinion che i Moschi non sarebbono tanto duri in cooperare nella correzione delle sue scritture, quando gli si mostrassero evidentemente gl'errori che si contengono in esse« (ARHIV ZBORA ZA ŠIRENJE VJERE, Scritture originali, vol. 338, ff. 538v — 539). — Kod citiranja starih latinskih i talijanskih tekstova, slijedim običaj uvaženih izdavača drevnih dokumenata, pa slovo »u« koje se izgovaralo i izgovara se »v«, bilježim kao »v«.

12. O postojanosti, kojom je Križanić išao za ostvarenjem u Noti postavljenog programa pisao sam u knjizi: *De mente ecclesiologica Georgii Križanić*, Excerpta ex dissertatione ad Lauream in Facultate Theologica Pontificiae Universitatis Gregoriana, Romae 1964, str. 15—64.

13. Ovo je djelo Križanić napisao 1674. godine kao teološko-politički odgovor na vjersko-političku situaciju u kojoj se Rusija 1672—74 godina nalazila. Djelo je izašlo kao drugi svezak Križanićevih sabranih djela: KRIZANIC JURIJ, *Sobranie sočinenij*, II Moskva 1891.

14. KRIZANIC, *Sobranie sočinenij* nav. djelo, str. 52

15. U ovom, 1675. godine napisanom djelu, Križanić pobija pretstavku što su je monasi drevnog samostana Solovki bili još 1666. uputili caru izjavljujući da su spremni prije umrijeti nego se pokoriti crkvenim reformama. Djelo je izašlo u trećem svesku Križanićevih sabranih djela: KRIZANIC JURIJ, *Sobranie sočinenij*, nav. djelo, III Moskva 1892.

tiv starovjercu u obranu ispravljanje knjiga što ga je »svetijišy Nikon«¹⁶ bio provodio.

Nije li Križanić i radio na ispravljanju ruskih crkvenih knjiga, kako je to u Noti bio planirao? Djelomični odgovor na to pitanje pruža nam, tek u novije vrijeme na svjetlo izneseno Križanićevo djelo »O preverstve beseda.«¹⁷ Tu izagnanik Križanić piše:

»Nine že ja vam ničeso suprotivnogo blagovestju ne prinesel esm, no prinesel esm knigi pen'ja cerkovnogo s izpravljenim prevodom pečatany: v nichže nit ničtože suprotivno pravoslavnoj vere i blagočestju.«¹⁸

Neizvjesno je kakve su to knjige i odakle i kada ih je Križanić donio. Ova nas Križanićeva izjava, držim, ovlašćuje na zaključak da se je Križanić bavio problemom ispravljanja ruskih crkvenih knjiga, kako je bio namislio u Noti. Kad se k tome ima u vidu da se je Križanić još kao klerik bavio crkvenim pjevanjem, a kasnije kao svećenik radio na muzičkom polju i dao muzikološko djelo »Asserta Musicalia«¹⁹ (koje, koliko mi je poznato, predstavlja jedinu knjigu koju je Križanić uspio štampati), i kad se uvaži da je Križanić u djelu »Asserta Musicalia« predlagao kako bi trebalo reformirati crkveno pjevanje,²⁰ a u knjizi »O preverstve beseda«, gdje govori o ispravljenim knjigama liturgijskog pjevanja što ih je donio ističe kako je melioracija liturgijskog teksta i liturgijskih napjeva legitimna,²¹ čovjeku se nameće pitanje: nije li Križanić imao udjela u muzičkom (možda i tekstualnom) ispravljanju knjiga crkvenog pjevanja, za koje veli da ih je donio?²²

16. KRIŽANIĆ, *Sobranie sočinenij*, III, nav. djelo, str. 149.

17. Ovo djelo, ali pod iskrivljenim nazivom »O prezorstve beseda« spominje 1902. godine S. A. Belokurov, a za njim, 1917, Vatroslav Jagić (JAGIĆ, *Zivot i rad J. Križanića*, nav. djelo, str. 222). Istom nakon trideset godina dobivamo podrobni opis i tačan naslov djela iz pera L. A. Gol'dberga: *Neizvestnoe sočinenie Jurija Križanića »O preverstve beseda«*, Načunyj bjulleten Leningradskogo Unjverziteta 19 (1947) 47—51.

18. GOL'DBERG, *Neizvestnoe sočinenie*, nav. dj., str. 49.

19. *Asserta Musicalia prorsus omnia et a nemine antehac prodita*. In *Academico congressu propugnanda a Georgio Crisanlo*. Romae 1656. Requirentes modos musicos, et narrantes carmina scripturarum. Ecclesiastici 44, 5. Apud Angelum Bernabò' dal Verme. Superiorum permissu. — To je naslov djelca, koje ima svega 13 stranica formata osmine. Po ovom je djelu Križanić bio poznat u muzikološkoj literaturi prije, nego što ga je iz zaboravi uskrisio Petar Bezsonov, no ime »Crisanius« nije bilo identificirano s »Križanić«. O ovom Križanićevom djelcu donio je vijest MIRKO BREYER, *Neke muzičke epizode Jurja Križanića*, Sv. Cecilija, 24 (1930) 157—159. Opsežnu studiju o Križaniću kao muzikologu priredio je, koliko mi je poznato, pokojni Albe Vidaković. — U inozemnim sam bibliotekama naišao na tri primjerka Križanićevih »Asserta Musicalia«.

20. O crkvenom pjevanju Križanić izričito govori u »Assertio 7« svojih *Asserta Musicalia*, n. dj., str. 9.

21. »Podobaet ubo vedati, piše Križanić, jako Vera est Bož'e slovo: i potomu est edina, večna, nepremenna: jakože i istina Božja est nepremenna. A pen' je cerkovnoe, i pokloni, sut ustavi pastirov cerkovnich: iže mogut byti i kratši i dolžši: i iz strojnih mogut sotvoritisja strojnejšie (GOL'DBERG, *Neizvestnoe sočinenie*, nav. dj., str. 50).

22. Križanić je svu svoju djelatnost: filološku, teološku, povjesničku i političku, kojom se bavio prije odlaska u Rusiju, upravljao prema jedinom cilju: nacionalnom i crkvenom jedinstvu Slavena. Priznajem, da mi se Križanićev interes za muziku činio nekim, kako se to kaže danas, »hobby-em«, koji nije imao unionističko-nacionalnog usmjerenja, što su ga imale ostale Križanićeve djelatnosti. Tek Križanićevo djelo »O preverstve beseda« mi je otkrilo unionistički karakter i Križanićeve muzičke djelatnosti (ispravljanje knjiga crkvenog pjevanja) i potsjetilo me da Križanić u »Razgovorima ob vladatel'stvu« raspravlja o vojnoj muzici. Križanićev dakle interes za muziku imao je i unionističko i političko-vojno usmjerenje.

Kad se dakle s jedne strane ima pred očima Križanićevo još u mladosti stvoreno uvjerenje da ispravljjanje ruskih crkvenih knjiga ima krupno značenje u nastojanju oko ostvarenja crkvenog sjedinjenja, i kad se s druge strane uoči neprestani Križanićev interes za taj problem i kad se uvaži kako je pozitivno, kao kontribut uniji, Križanić ocjenio Nikonove reforme, nije neutemeljeno držati da je Križanićevo srce presudne 1660. godine bilo na strani Nikona. Ako je onaj zagonetni gospodin postavio Križaniću pitanje o Nikonu, i ako Križanić — unatoč ili možda upravo radi izmicanja odgovoru — nije uspio posve sakriti misao svoje nutrine, pao je pod sumnju, koja ga je odvela u Sibiriju.

Makar udaljen, bolje rečeno: istrgnut iz javnoga života, Križanić se ne drži daleko od drame koju igraju car i patrijarh. U djelu »Razgovory ob vladatel'stvu«²³ što ga je započeo 1663. godine, zatočenik Križanić sugerira caru Aleksiju da sazove legatske sviju patrijarha ne isključivši ni legatske Pape, da bi poradili ne samo na rješavanju Nikonovog slučaja nego i na dokinuću svađe što postoji između istočne i zapadne crkve.

»Si autem episcopi inter se incipient dissidere, tunc rex debet ... ut componatur lites episcoparum [!] sive patriarcharum. Et praesertim, ut componatur perniciosissima lis ecclesiarum, orientalis et occidentalis. Ad hoc faciendum optimum [!] sit nunc occasione ... propter modernas dissensiones populi Russiaci cum patriarcha. Optimum enim esset, ut rex pius coram se institueret [!] privatas disputationes aliquorum doctorum hominum utriusque partis, usque eo donec clare habent [!] res explicatas. Postea debet instituire concilium nationale et ad ipsum invitare legatos patriarcharum orientalium et legatum papae. Potest dicere imperator: ego nolo per me patriarcham deponere, neque volo iudicare lites episcoporum, sicut eas noluit iudicare Constantinus. Volo ergo invitare patriarchas. Et quia simul hic agitur causa Romanae ecclesiae, volo invitare et episcopum legatum, ut audiamus omnes rationes illius antiquae ecclesiae.«²⁴

Da li je Križanićev glas dopro do careva praga, ili je ostao »glas vičućega u pustinji«, nije izvjesno. Izvjesno je međutim da je Aleksej Mihailovič u Moskvi pozvao patrijarha Istoka, no papinoga legatske nije pozvao. Sazvao je sabor da riješi krizu što ju je izazvao Nikon, no ne da ujedno dokine raspru između istočne i zapadne crkve. Zanimljiva je jedna pojava. Dok Križanić predlaže caru da i papa preko svoga legatske sudjeluje u saboru gdje će se riješavati pitanje Nikona, patrijarh Nikon izražuje spremnost podvrći se papi-

23. Godine 1859. počeo je PETAR BEZSONOV, profesor slavenske filologije na Harkovskom sveučilištu, izdavati u Moskvi Križanićeve »Razgovore ob vladatel'stvu«, no pod dosta proizvoljnim naslovom: *Russkoe Gosudarstvo v polovine XVII veka*. Izdao je dva sveska: prvi 1859, drugi 1860. godine. Time nije obuhvatio cijelog Križanićevog djela. Godine 1912. je V. VAL'DENBERG u bilješcima uz svoj rad »Gosudarstvenija idej Križaniča«, S. Peterburg, donio niz izvadaka iz neobjavljenog dijela »Razgovora«. Godine 1958. je L. M. MORDUCHOVIČ izdao nekoliko još neobjavljenih ulomaka u »Istoričeskom Archive« (br. 1) pod naslovom »Iz rukopisnogo nasledstva J. Križaniča«, na str. 158—189. Križanićevi dakle »Razgovory« izlaze u rasponu od 100 godina (1859—1958), a da još uvijek nisu izašli. U Rusiji se sprema kritično izdanje, koji bi se u najskorije vrijeme imalo pojaviti.

24. V. VAL'DENBERG, *Gosudarstvenija idej Križaniča*, S. Peterburg 1912, str. 34—35. Gramatičke greške u navedenom tekstu, koje su se možda prikrale izdavaču, označio sam usklikom u zagradi.

nom sudu,²⁵ a Protopop Avakum tvrdi da je »papa s Nikonom«.²⁶ Radi li se o čisto slučajnoj koincidenciji ili se u pozadini kriju niti koje dovode u međuvisnost Križanićevo, Nikonovo i Avakumovo stanovište?

Sabor što ga je car sazvaio u Moskvi radio je 1666/7. godine. Na njemu su se rješavala ona pitanja koja je bio počeo rješavati Nikon, pitanje crkvenih reformi i pitanje odnosa između duhovne i svjetovne vlasti. Što se tiče odnosa dviju vlasti Sabor je zaključio tako da niti je duhovna vlast podređena svjetovnoj niti svjetovna duhovnoj već su obje izjednačene, što — držim — treba zahvaliti dubokoj religioznosti Alekseja Mihailoviča.²⁷ Što se pak tiče Nikonovih crkvenih reformi, Sabor ih je usvojio no njihovog začetnika je osudio. »Koncil je, veli Ledit, osudio Nikonovu osobu, a posvetio njegovo djelo«.²⁸ Na istom saboru osuđen je začetnik reformi i prosvjednici protiv reforme: zajedno je osuđen Nikon i Avakum. Nikon bude prognan u daleki Belozersk, Avakum pak (koji je također bio doveden pred sabor) bude prognan u hladni Pustozeršk.

To nije bio svršetak drame. Avakum se govorenom i pisanom riječi borio, unutar mogućnosti jednog prognanika, za ideale radi kojih je ponovno prognan. Križanić koji je već 1661. godine započeo svoje tamnovanje, sa žarom što ga nije uspjela ohladiti ni mrzla Sibirija, razvija misli o nacionalnom i crkvenom jedinstvu Slavena. Možda tragičnoj okolnosti, da su Avakum i Križanić bili udaljeni iz središta javnoga života, dugujemo omašne folijante što su ih ispisala znamenita dvojica. Da nisu bili udaljeni, njihova bi riječ bila tek pretežno govorena i doživjela bi sudbinu govorene riječi: »Verba volant« (ili bi možda bila duboko utisnuta u fizionomiju ruskog XVII stoljeća). Ova-ko se, napisana, sačuvala: »Scripta manent«.

Značajno je da su Križanić i Avakum salili svoje misli u spise srodne, dapače i iste literarne vrste. Jedan i drugi pišu polemičke rasprave. Avakum, starovjerac, piše protiv Nikona i reformatora »Knigu besed«. Križanić pak protiv starovjeraca u Tobolsku²⁹ piše knjigu »O preverstve beseda«, a protiv starovjeraca u Solovkima knjigu »Obličjenje na Solovčeskuju čelobitnu«. — Ispod Avakumovog i Križanićevog pera su potekli teološki spisi, kojima ne manjka polemički ton. — Obojica pišu caru Alekseju Mihailoviču. Dok Avakum upravlja caru tek molbenice,³⁰ Križanić mu, uz molbenice, posvećuje i opsežno djelo »Razgovory ob vladatel'stvu«. Avakum nije kao Križanić napisao političkih »Razgovora«, ali je po svojim spisima rasuo patriotske misli. Križanić pak nije kao Avakum napisao svoga »Žitija«,³¹ no tako je utkao svoj život u svoje spise, da oni sačinjavaju neku vrst »žitija«.

Djela Križanićevog i Avakumovog pera jesu političke i teološke sadržine. Sasvim razumljivo: ona su odgovor na konkretna zbivanja, koja su bila vjer-

25. NIKOLAJ ALEKSANDR GIBBENET, *Istoričeskoe izsledovanie dela patriarcha Nikona*, S. Peterburg 1882—84, II, str. 620.

26. *Pamjatniki istorii starobrdjadčestva XVII v.*, knjiga prvaja, vyp. I, u: Russkaja istoričeskaja biblioteka, tom 38, stupac 374.

27. S. M. SOLEV'EV u svom magistralnom djelu *Istorija Rossii s drevnejših vremen*, veli za cara Alekseja da je »glubokaja religioznost' pronikla vse ego suščestvo« (kn. VI, Moskva 1961, str. 609).

28. J. LEDIT, *Nicon*, Dictionaire de Théologie Catholique, XI, 650.

29. GOL'DBERG, *Neizvestnoe sočinenije*, nav. dj., str. 48.

30. Avakumove molbe upućene caru Alekseju tiskane su u: *Pamjatniki istorii Starobrdjadčestva*, nav. d., kn. I, vyp. 1, stupci 723—769.

31. U istom zborniku izvora: *Pamjatniki istorii Starobrdjadčestva*, kn. I, vyp. 1, tiskano je Avakumovo »Žitie« i to u tri redakcije: prva od stupca 1 do 82, druga od 83 do 85, i treća od stupca 151—240.

sko-političke naravi. A jer su obojica bili svećenici i teolozi, umovali su teološki. Križanićeva i Avakumova misao je — da se tako izrazim — satkana od niti istinskog rodoljublja i vlakana vjerskog osvjedočenja. Križanićevo je rodoljublje sveslavensko, a vjersko osvjedočenje široko katoličko. Avakumov patriotizam je ruski, a vjera mu je rusko-pravoslavna.

Križanić i Avakum pridaju Rusiji mesijansku, spasiteljsku ulogu. Križanić drži da je Bog podigao Rusiju za svijetlo Slavena »pro lumine ad revelationem«,³² Avakum pak smatra da je Ruski narod »novyj Izrail', ljudie obnovenija«.³³

Križanićeva i Avakumova nacionalna misao obilježena je borbom protiv tuđinaca i nastojanjem da se vrijednosti nacije sačuvaju i kultiviraju. U tom smislu je Križanić kao motto svojih »Razgovora ob vladatel'stvu« stavio riječi: »Poznaj sam sebe; ne vjeruj inorodnikom«.³⁴ Onih otprilike osam stotina folija djela »Razgovory« i nisu drugo nego primjena ove maksime na konkretno stanje Rusije. Rusija treba, Križanićeva je misao, osloboditi sebe i cio Slavenski svijet od tuđinaca: od Skita, koji u svome Tatarskom ogranku uznemiruju Rusiju, a u svom Turskom ogranku pritištu Hrvate, Bugare i Srbe. Rusija treba očuvati sebe od Njemačke lukavosti, kojoj su nasjeli Poljaci, Česi i Hrvati. Rusija treba da se otrese Grka koji sebi svojataju, ne bez materijalnih interesa, crkveni patronat nad Bugarima, Srbima i Rusima. Slobodna od tuđinaca Rusija treba razviti blago slavenskoga uma i srca, blago svog jezika i bogatstvo svojih polja i svojih bregova.³⁵

Avakum, koji nije svoju misao tako programatski izgradio kao Križanić dosta jasno očituje svoj stav prema tuđincima. Protivnik je Rima, starog papinskog Rima, novog carigradskog Rima i Trećeg Rima, Moskve, koja je svojim reformama podlegla utjecaju Grka, tuđinaca.³⁶ S druge strane Avakum se bori za rusku riječ na ruskom tlu.

»Vozdochni-tko, pozivlje Avakum cara Alekseja na kajanje radi toga što progoni starovjerce, po staromu, kak pri Stefanu byvalo, dobren'ko, i rcy po ruskomu jazyku: Gospodi, pomilujmja grešnago! A kireleison — ot otstav', tak ellenja govorjat; pljun' na nich! Ty ved', Michailovič rusak, a ne grek. Govori svojim prirodnyj jazykom: ne uničizaj evo i v cerkvi, i v domu, i v poslovicah kak nas Christos naučil, tak i podobaet govorit'. Ljubit nas Bog ne menše grekov; predal nam i gramotu našim jazykom Kirilom Svjatim i bratom ego. Čevo že nam ešče hoščetsja lutče tovo? Razve jazyka angel'ska? Da net, nyne ne dajut, do obščago voskresenija«.³⁷

Vjerska misao, Avakumova i Križanićeva, obilježene su borbom protiv crkvenoga raskola. Za Križanića je crkveni raskol vjersko i nacionalno zlo: vjersko, jer okužuje duše; nacionalno, jer braću jedne etničke slavenske

32. ARHIV SV. ZBORA ZA ŠIRENJE VJERE, *Scripture originali*, vol. 338, f. 548. Tekst je, ali nekritično, objavio S. A. BELOKUROV, *Iz duhovnoj žizni*, nav. dj., Priloženija.

33. *Pamjatniki istorii Starobrajčestva*, nav. dj., kn. I, vyp. 1, stupac 328.

34. BEZSONOV, *Russkoe gosudarstvo*, nav. dj., I.

35. Značajne su Križanićeve stranice što ih donosi BEZSONOV, *Russkoe gosudarstvo*, nav. d., II, str. 113—116 i 172—220, te što ih objavljuje V. VAL'DENBERG, *Gosudarstvenija idei Križanića*, nav. dj., 271, bilješka 2, i str. 272, bilj. 1.

36. *Pamjatniki istorii Starobrajčestva*, nav. dj., kn. I, vyp. 1, stupci 306 308 371.

37. *Pamjatniki istorii Starobrajčestva*, nav. dj., kn. I, vyp. 1, stupac 475.

obitelji dijeli na pravoslavne i katolike. Raskol je za Križanića napokon teološki uzrok, zbog kojega Bog šalje javne nesreće na slavenski svijet.³⁸

Avakum je, kao i Križanić, mišljenja da je crkveni raskol uzrok zbog kojega Bog šalje zla na Ruski narod.³⁹ No za razliku od Križanića Avakum ne drži raskolnicima Carigradskog patrijarha Focija i sljedbenike, koji su se odijelili od katoličke Crkve, već Moskovskoga patrijarha Nikona i sljedbenike koji su se odmetnuli od starog Ruskog pravoslavlja.⁴⁰

Za svoje nacionalno-vjerske ideale i Avakum i Križanić borili su se najvećma per o m. Zapazio sam da između Križanićevog i Avakumovog pera postoji srodnost i razlika, kao što postoji razlika i srodnost između ideala za koje su se ova dva pera istrošila.

Zanimljiva je već sama jezična građa u Križanića i Avakuma. Križanićev jezik je satkan od tadanjeg hrvatskoga i ruskoga govora te od crkvenoslavenskih elemenata.⁴¹ Avakumov jezik nije također jednostavno ruski jezik onoga vremena, nego je sazdan od pučkog ruskog govora i — kao i Križanićev jezik — od crkvenoslavenskih elemenata.⁴²

Može se reći također da postoji izvjesna stilska srodnost između Križanićevog i Avakumovog pera. Avakumov stil Pascal obilježuje kao naraciju koja nije nezainteresirana.⁴³ Vinogradov ide dalje i govori o agitacionoj naraciji kod Avakuma.⁴⁴ Gusev ide još dalje i dublje: zovući Avakumovu riječ strasnom propovijedi.⁴⁵ — Za Križanićev stil je značajno uvjeravanje. Ono biva strasno ne samo kad se od neumoljive logike uzdiže do žarke retorske riječi i boravi u visinama dostojanstvenog naučavanja već i onda kada je tiho i suzdržano.⁴⁶ Strasnost je zajednička osnovna značajka Avakumovog i Križanićevog pera. Strasno zalaganje za nacionalno-vjerski ideal u Križanića mobilizira sve moći: zagrijava osjećaje, pokreće maštu, aktualizira oštroumnost, izvlači na površinu blago uma i srca stečeno mnogostrukim iskustvom i širokim obrazovanjem. U Avakuma pak strasna borba za ideal izbija potencije bogatog literalnog talenta. Strasnost zalaganja za ideale je pozadina na kojoj

38. JURIJ KRIZANIĆ, *Sobranie sočinienij*, nav. dj., II, str. 54. PETER BEZSONOV, *O Promysle*, Sočinienie togo že avtora, kak i »Russkoe gosudarstvo v polovine XVII veka«, Svedenija ob otkrytoj rukopisi, s. 6., 1860, str. 48 51 89—90.

39. *Pamjatniki istorii Starobradčestva*, nav. dj., kn. I, vyp. 1, stupac 470.

40. *Pamjatniki istorii Starobradčestva*, nav. dj., kn. I, vyp. 1, stupci 322—330.

41. Na kongresu Slavista, koji se održao 1963. godine u Sofiji, dr. Tom Eekman, s Amsterdamskog sveučilišta, iznio je rezultate svog istraživanja o gramatičkom i leksičkom sastavu Križanićevog jezika. Putem detaljne analize Eekman je došao do značajnih sintetičkih izvoda. Među ostalim pokazao je kako Križanićev jezik nije prozvoljan, niti ga se može držati nekakvim »slavenskim esperantom«. »No formy i slova, piše Eekman o Križaniću, kotorye on predlagaet, tol'ko v redkih slučajah vudumany im samim, oni čašće vsego uže suščestvovali v chorvatskom, cerkvenoslavjanskom ili russkom jazyke ego vremena (v obščem on pretpočitaet, v svoej gramatike, chorvatskoe, svoe materinskoe narečie, hotja inogda otdaet preimuščestvo russkim formam)« (TOM EKMAN, *Gramatičeskij i leksičeskij sostav jazyka Jurija Križanića*, Dutch Contributions to The Fifth International Congress of Slavists Sofia 1963, The Hague 1963, str. 49).

42. PIERRE PASCAL, *La Vie de l'Archiprêtre Avvakum écrite par lui même*, Paris (1938), str. 46-47.

43. PASCAL, *La Vie de l'Archiprêtre Avvakum*, nav. dj., str. 44.

44. V. V. VINOGRADOV, *K izučeniju stila protopopa Avvakuma, principov ego slovoupotreblenija*, Akademija nauk SSSR: Trudy otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury. XIV, Moskva 1958, str. 379.

45. V. E. GUSEV, *Zitie protopopa Avvakuma, proizvedenie demokratičeskoj literatury XVII v.* (Postanovka voprosa), Akademija nauk SSSR: Trudy otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury, XIV, Moskva 1958, str. 383.

46. Sam Križanić naziva svoj život strasnim, vatrenim (S. A. Belokurov, *Iz duhovnoj žizni*, nav. dj., str. 177).

u Avakuma i Križanića izraštaju izvrsne metafore, dramatični dijalozi, svježi kalamburi te nadasve umjetnička apsorpcija biblijskih izreka i životna asimilacija svetopisamskih zgoda.⁴⁷

Donosim primjer jedne biblijske aktualizacije u kojoj se zrcali Križanićev i Avakumov lik. Radi se o biblijskoj epizodi o proroku Natanu i kralju Davidu (2 Kralj. 12,1—15). Pred Davida, koji je izložio sigurnoj smrti vojnika Uriju, da bi mogao uzeti njegovu ženu Betsabeju, stupa prorok Natan i ispričevio žalostan jedan događaj. Neki bogataš koji je imao mnogo ovaca ote siromahu ovcu kojemu je ova bila sve. »Zasluzio je smrt taj čovjek« — razgnjevio se kralj ne sluteći da je prorok u priču zaodjeo njegov slučaj. »Ti si taj čovjek« — reče Natan kralju i podsjeti ga na to kako je, iako je imao više svojih žena, uzeo ženu siromašnom Uriji i prolio njegovu nevinu krv. David je odgovorio proroku ne srdžbom nego kajanjem: »Sagriješih Gospodu«. Kralj je okajavao časove slabosti, tako da mu je grijeh bio oprostjen, i Sveto ga Pismo bilježi kao velikoga kralja. Ovu biblijsku zgodu aktualizira i Križanić i Avakum. Donosimo ih jednu za drugom:

Križanić:

»Nafan prorok — piše Križanić Alekseju Mihailoviču u uvodu caru posvećenoga djela »Razgovory ob vladatel'stvu — nest Božjega poručeniya prostni rečmi proizjavil, no udumavši reč pričematu (:ob dveh človekech, ob bogatom i ob niščem:) onu est' na početku privel, i po nej pristup učinil k ostalnoj besede. — Blagočestivyj presil'nyj carju: ašče Nafan, buduć' Božij poslanec, ne derzaet ko svoemu kralju presto govorit'; no z dostojnim obzorem i strachom, iz daleka okružuaet, i v pričach reč' svoju zaverzaet: s koliko pače jaz okajannyj (:ne buduć' ničij poslanec, no poslednij v grešnikech:) ot užasa i trepeta uchvičen zamolkaju; i ko tvoem C: Veličestvu i reči proizreč', i zraka vozdvignut', ne derzaju? — Da lichó po vsem tom krepit mja Davidova i tvoja o Carju dobrota. Kra'l bo David (:koego Bog zovet muža po svoemu sercu:) mnogim blagonaraviem siaše okrašen: a mež' inymi ego chvalami sija krotkost' nest' byla poslednja; eže on buduć' kral' i prorok, i slaven divosil'nik, nest' vozgordil izsluchat' reči ot prosta muža. — Ty pak prečestity Carju Davida v bogočestiju, i inych naravnych krepostech, i chval'nych postupkech, lepo slediš' i izražaeš'. — Po sej pričine i jaz nekorystnyj ko Tvoemu C: Veličestvu usta otverzaju: nadejuć' sja na Tvoju miru vedomuju dobrotu: eže ty moeja nedostojnija ochoty, uničeženija raboty, ne vo zlo ime vmenit'; no pače z milostiju i z laskoju prijat' choščeš'«. ⁴⁸

Avakum:

O, carju Alekse! — obraća se Avakum na cara — Pokažu li ti put' k pokajaniju i ispravljeniju tvoemu? Vozri na carja Davida, čto sotvori ... Taže vniđe k nemu Nafan prorok, i glagola prorok proroku so derzovaniem: ...

47. Sveto Pismo je arsenal iz kojega se opskrbljuju i Avakum i Križanić u borbi za svoje ideale. Ono im nije samo hranilište argumenata, nego i vrelo umjetničkog nadahnuća.

48. BEZSONOV, *Russkoe gosudarstvo*, nav. dj., II, str. 1.

Vet carju! koli tebja pritrapezniki-te tvoi Davydom zovut, sotvori i ty Davydski k Bogu pokajanie o sebe, i ne gnevajsja na mja, pravdu svjdetel'stvujušču ti, jakože i na Nafana Davyđ, no poslušaj soveta mojego bolezennago k sebe. Ej, tebe istinu govorju, — vremja pokajatisja. . . . Vozdochni — tko . . . i rey po ruskom jazyku: Gospodi pomiluj mja grešnago!⁴⁹

Poredimo Križanićevu i Avakumovu aktualizaciju! Križanić i Avakum na neki način poređuju sebe s Natanom, a cara Alekseja s kraljom Davidom. Obojica svoj način prilazjenja Alekseju opravdavaju načinom na koji je Natan prišao k Davidu. Kao što Natan obazrivo stupa pred Davida s opomenom, tako Križanić obzirno izlazi pred Alekseja sa svojim sugestijama. — Avakum pak, koji smion kori cara Alekseja crta Natana kao čovjeka koji odvažno kori Davida. I Križanić i Avakum prikazuju cara Alekseja sličnim kralju Davidu. Dok Križanić drži da je Aleksej sličan Davidu krepošću, Avakum smatra da mu je sličan grešnošću (što prolijeva nevinu krv starovjeraca). U jednome se i Avakum i Križanić posvema slažu. Jedan i drugi podsjećaju Alekseja kako je David s krotkošću primio Natanovu riječ. Obojica računaju da će car Aleksej primiti njihovu riječ, kao što je kralj David primio Natanovu. Očekivanje im je bilo uzaludno. Car Aleksej se nije poveo za kraljem Davidom.

Godine 1676. umre car Aleksej Mihailovič. S pozornice ruske drame je sišao jedan protagonist. Pokojnikov sin Fedor Aleksijevič je stupio na prijesto. Jedan od prvih dekreta bio mu je da se Križanić vrati u Moskvu. Nakon par godina pozvao je i degradiranog Nikona da se, rehabilitiran, vrati u prijestolnicu. Prema Avakumu je pak bio oštrij od svog oca.

U tri uzastopne godine ugasila su se tri značajna života. Godine 1681. utrnu se na putu život patrijarha Nikona, koji, rehabilitiran, hita u Moskvu. Slijedeće godine — 1682 — bude po carskoj odredbi na još zaleđenom trgu Pustozerskom spaljen Protopop Avakum. Godinu dana — 1683 — kasnije ratni vihor što se sručio na bedeme Beča, pod kojim se našao Križanić kao hitri putnik prema Vječnomu Gradu, ugasio je Križanićev život. Križanić nije stigao do Staroga Rima, iz kojega je bio došao i u koji se htio vratiti. Nikonu nije bilo dano da stigne u Treći Rim, Moskvu, za kojom je čeznuo. Avakum je pak ostavio kosti i pepeo u Pustozersku, gdje ih nije želio ostaviti.

Bilo je to zimi od 1663. na 1664. godinu. U gradu na Irlišu sreća su se dvojica, kojima sam posvetio ovaj rad. Jedan je od njih zabilježio susret.

»A my, zapisao je Križanić, i Avakuma vidichom: i z Lazarom [starovjercem] v sem gradu Tobolsku nemalo vreme živichom, i mnogokrat govorchom, i jadochom i pichom. I Avakum timi (:kogda jego iz Davurecv k Moskve vezachu:) poslavlši po me, izšel bjaše ko mne na krilce: i choteščemu mne na listvu stupiti i vziti, reče: Nechodi simo: stoj tamo: i ispoved' kakovy jesi very. Ja rekoch: Blagoslovi otče. A on otveščal: Neblagoslovlju. Ispoved' pervl'e svoju veru. A ja otveščel: otče velju čestny: ja veruju vse ježe verujet sveta Apostolska soborna cerkov. I jerejsko blagoslovl'enje prijemlju v čest,

49. Pamjatniki istorii Starobradčestva, nav. dj., kn. I, vyp. 1, stupci 473—76.

i prošu jęgo v čęst. I ob vere jesem gotov spraviti se pred archijerejem. A pred tobom putnikom (:i jįže jes sam ob vere osumn'en:) nit mne čęso ob vere na široko govoriti, ni spravljati se. Ašće ty ne blagosloviš, blagoslovit Bog. I ostaj z Bogom«. ⁵⁰

Simboličko značenje ovog susreta je veće od njegovog historijskog značenja. U ovom se susretu bistro zrcale Avakum i Križanić sa svime što im je zajedničko i što ih dijeli. Na vrh listve stoji propovjednik koji ne zna za lijevo ili desno već samo za pravo. Dolje je učitelj koji oštroomno distingvira. Tu je Križanić koji je uvijek spreman staviti nogu na »listvu« da se približi raznomišljeniku. Ondje je Avakum, koji resko krati dostup onome, koji nije njegovi misli. Jedan i drugi je radio za dobro Rusije, jedan i drugi se borio protiv crkvenog raskola. Razilazili su se međutim u poimanju onoga što je dobro za Rusiju i u čemu je konkretno crkveni raskol. Dok je Avakum u vidu dobra Rusije isključivao sve što je novo i strano, Križanić se u istom vidu zauzimao i za reforme i bio za to da se od stranoga uzme što je dobro. Dok su za Avakuma raskolnici Nikon i ruski reformatori, koje treba kao korov išupali iz ruske crkve, za Križanića je raskol u Focijevom odmetnuću, kojega posljedice treba »in veritate et caritate« sanirati. Križanić i Avakum su bili blizu jedan drugome kao dvojica koja žive za načelno isti ideal, u isti čas bili su jedan drugomu daleki kao dvojica koja se bore za konkretno isključive ideale. Da, Križanić i Avakum bili su jedan drugomu u isti mah i blizu i daleko: nalazili su se pred istom »listvom«, samo svaki sa svoje strane.

50. JURIJ KRIŽANIĆ, *Sobranie sočinenij*, nav. dj., III, str. 127.